

Miasto, Józef

Oświata dorosłych w Wielkiej Brytanii pierwszej połowy XIX w.

Rozprawy z Dziejów Oświaty 23, 101-124

1980

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF MIĄSO

OŚWIATA DOROSŁYCH W WIELKIEJ BRYTANII PIERWSZEJ POŁOWY XIX W.

Rewolucja przemysłowa XVIII w. zmieniła oblicze gospodarcze i społeczne Anglii. Rozwój przemysłu, górnictwa, transportu i handlu powodował wielkie migracje ludności ze wsi do miast i osad fabrycznych. W wyniku przemian społeczno-gospodarczych oraz postępu medycyny i upowszechniania się zasad higieny szybko wzrastała liczba ludności, szczególnie w ostatnim trzydziestoleciu XVIII w. oraz w początkach wieku XIX. W 1700 r. ludność Anglii, Walii i Szkocji liczyła łącznie ok. 6,5 mln, w 1801 już 10,5 mln, a w roku 1821 — 15,5 mln. W ciągu XVIII stulecia zwiokrotniła się liczba mieszkańców miast, zwłaszcza ośrodków przemysłowych. Liczba mieszkańców Manchesteru wzrosła w tym okresie z 8 do 95 tysięcy, Glasgow z 12 do 82 tys., Liverpoolu z 5 do 78 i Birmingham z 5 do 73 tys.¹

Rewolucja przemysłowa przyczyniła się do powstania silnej liczebnie klasy robotniczej, rekrutującej się z chłopów, chałupników, wyrobników i rzemieślników. Ta nowa klasa społeczna, zaczęła już w końcu XVIII w. wykazywać znaczną prężność polityczną i kulturalną w organizowanych przez siebie związkach zawodowych oraz stowarzyszeniach oświatowych i politycznych. Równocześnie umacniająca swoją pozycję ekonomiczną klasa mieszczańska rozpoczęła walkę ze starą arystokracją ziemiańską o zdobycie władzy politycznej.

Wszystkie te zmiany rodziły nowe potrzeby oświatowe, zwłaszcza mieszkańców szybko rozwijających się miast. Nowe warunki życia i pracy budziły zainteresowanie oświatą w środowiskach robotniczych, unaoczniały znaczenie wykształcenia również klasie mieszczańskiej. Czynnikiem, który wpływał na wzrost aspiracji oświatowych, był również postęp techniczny w przemyśle oraz rozwój nauki. Przyczyniał się do tego również ruch polityczny i intelektualny sprzyjający hasłom rewolucji francuskiej. Książka czołowego przedstawiciela tego ruchu Thomasa

¹ T. Kelly, *A history of adult education in Great Britain*, Liverpool 1962, s. 73—74.

Paine'a pt. *Prawa człowieka (The rights of man)*, wydana w latach 1791—1792, zawierała obok obrony zasad suwerenności ludu i żądania zniesienia przywilejów rodowych i klasowych także uzasadnienie prawa każdego człowieka do oświaty. Dzieło to zdobyło ogromną popularność wśród robotników i rzemieślników angielskich².

Nowym potrzebom oświatowym usiłowały sprostać szkoły niedzielne, zarówno kościelne, jak i świeckie, z których korzystały nie tylko dzieci i pracująca młodzież, lecz i dorośli³. Już w końcu XVIII w. zaczęły powstawać oddzielne szkoły dla dorosłych, zwłaszcza wieczorowe, a także pierwsze załazki robotniczych i rzemieślniczych organizacji oświatowych. Pojawiły się też publiczne odczyty oraz stowarzyszenia kulturalne⁴. Ważną funkcję oświatową spełniały też coraz liczniejsze kawiarnie służące jednocześnie za czytelnie, a także kluby, wędrownie biblioteki oraz towarzystwa literackie i muzyczne.

Rewolucja przemysłowa wywołała ogromny wzrost zainteresowań nauką i oświatą, przyczyniła się do rozszerzenia zasięgu oddziaływania prądów intelektualnych doby Oświecenia na warstwy średnie oraz niższe. Zainteresowanie nauką znalazło swój wyraz w powstawaniu licznych towarzystw naukowych, filozoficznych i literackich oraz w działalności odczytowej instytucji i osób prywatnych obliczonej na popularyzację dorobku nauk przyrodniczych i ścisłych, zwłaszcza fizyki, matematyki, astronomii i chemii⁵.

Poprzednikiem i wzorem towarzystw naukowych i literackich, powstałych w końcowych latach XVIII w. było Towarzystwo Księżycowe (*The Lunar Society*), założone w Birmingham w 1768 r. Zajmowało się ono naukami ścisłymi i techniką oraz filozofią, polityką i sztuką⁶. Czołowymi działaczami tego Towarzystwa byli m.in. James Watt, wynalazca maszyny parowej, i jego współnik Matthew Boulton, Joseph Priestley, chemik i filozof, oraz Erazm Darwin, lekarz i poeta — dziad Karola. Spośród licznych towarzystw naukowych szczególną rolę odgrywało przez kilkadziesiąt lat Towarzystwo Literackie i Filozoficzne w Mancheste-

² Do 1793 r. sprzedano ponad 200 tys. egzemplarzy tego dzieła. Por. R. K. Webb, *The British working class reader 1790—1848*, London 1955, s. 38.

³ W 1787 r. w szkołach niedzielnych uczyło się 250 tys. dzieci. Por: T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 75.

⁴ A. E. Dobbs, *Education and social movements 1700—1850*, London 1919, s. 139; T. Kelly, *Adult education in Liverpool*, Liverpool 1960, s. 9.

⁵ T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 99—102.

⁶ Nazwa Towarzystwa wzięła się stąd, że odbywało ono swoje posiedzenia wyłącznie nocą, podczas pełni księżyca, co miało ułatwić członkom bezpieczny powrót do domu. Towarzystwo Księżycowe rozpadło się w 1799 r. Do jego upadku przyczyniły się m. in. rozruchy w Birmingham (1791 r.), podczas których spalono dom, a wraz z nim bibliotekę i laboratorium J. Priestleya. Znany ze swoich sympatii do rewolucji francuskiej Priestley musiał ratować się ucieczką do Stanów Zjednoczonych.

rze — założone w 1781 r. Na jego wzorach oparły się podobne organizacje zakładane w innych miastach. Wielu członków tych towarzystw nie posiadało formalnego wykształcenia, a swoją gruntowną wiedzę zdobyło drogą samokształcenia oraz praktyki w przemyśle⁷. Towarzystwa naukowe przyczyniły się do rozszerzenia zasięgu ruchu intelektualnego i upowszechnienia dorobku nowożytnej nauki. Sprzyjały też rozwojowi badań, kształtowały opinię polityczną, szerzyły postępowe idee, m.in. reformy oświaty w duchu filozofii oświeceniowej, haseł francuskiej rewolucji oraz potrzeb rozwijającego się przemysłu. Swoimi wpływami obejmowały również kręgi robotników i rzemieślników. Zainteresowania polityczne robotników pogłębiały u nich głód wiedzy, uświadamiały potrzebę bardziej systematycznego kształcenia i kierowanego samouctwa. Te aspiracje miały zaspokoić towarzystwa korespondencyjne (*Corresponding Societies*) zakładane przez robotników w wielu miastach, m.in. w Londynie, Birmingham, Manchesterze, Leeds, Sheffield i Norwich. Zaczęły one ruch samokształceniowy wśród robotników, który przybierze szerokie rozmiary w wieku XIX. Wprowadzenie cenzury (1795) i podniesienie opłat pocztowych za prasę (1796) wymierzone przeciwko siłom radykalnym ograniczyło możliwości działania, a ustawa o znowiu (*Combinations Act*) z 1799 r. położyła kres istnieniu tych towarzystw⁸.

W początkach XIX stulecia, zwłaszcza w latach walki o reformę parlamentarną (1800—1832), sprawa przebudowy oświaty i nauki stanowiła ważne ogniwo programu politycznego dążącej do zdobycia przewagi w kraju klasy średniej, zwłaszcza kupców i przemysłowców. Jej ideolodzy, zarówno radykałowie, jak i liberałowie, dążyli do przebudowy szkolnictwa pod względem programowym i organizacyjnym. W licznych publikacjach, traktatach naukowych oraz na forum parlamentarnym atakowali przestarzałe szkoły i uniwersytety, propagowali hasła powszechnej oświaty oraz prawa każdego człowieka do wykształcenia. Z ich to inicjatywy powstał w Londynie uniwersytet (1836) jako ośrodek nauk ścisłych, których nadal nie doceniały stare wszechnice w Oxfordzie i Cambridge. Do czołowych wyrazicieli dążeń klasy średniej należeli m.in. James Mill, Jeremy Bentham, Henry Brougham i inni⁹. Jednocześnie warstwa średnia dając wyraz swemu zainteresowaniu nowożytną, zwłaszcza utylitarną, nauką zaczęła tworzyć liczne towarzystwa nauko-

⁷ Wśród członków Lunar Society samoukami byli m. in.: M. Boulton, J. Watt i J. Wedgwood (chemik, założyciel słynnej fabryki wyrobów ceramicznych), a wśród członków Towarzystwa Literackiego i Filozoficznego w Manchester — m. in. R. Owen — utopiiny socjalista. Por. B. Simon, *The two nations and the educational structure 1780—1870*, London 1974, s. 32.

⁸ Tamże, s. 180—186; oraz A. Briggs, *The age of improvement*, London 1959, s. 136.

⁹ B. Simon, *The two nations...*, s. 74—102.

we zarówno ogólnokrajowe, jak i lokalne. W pierwszym 30-leciu XIX w. powstało ich kilkadziesiąt, np. Towarzystwo Geologiczne (1807), Astronomiczne (1820), Zoologiczne (1816), Geograficzne (1830). Zajmowały się one badaniami oraz popularyzacją nauki, skupiały zarówno specjalistów, jak i amatorów¹⁰. Opowiadając się za rozwojem powszechnej oświaty i objęciem nią klas niższych, zwłaszcza robotników, klasa średnia kierowała się głównie względami ekonomicznymi oraz pobudkami politycznymi. Oświatę traktowała jako warunek rozwoju ekonomicznego i narzędzie kształtowania świadomości oraz moralności klas niższych. Popierała więc próby jej upowszechnienia za pomocą szkół wzajemnego nauczania Bella i Lancastra oraz szkół niedzielnych i wieczorowych, a także przez rozbudowę sieci szkół elementarnych finansowanych ze środków publicznych. Większe zainteresowanie wykazywała sprawą podnoszenia poziomu wykształcenia robotników fabrycznych, zwłaszcza wyżej wykwalifikowanych.

Represje rządowe z końca XVIII w. nie zahamowały całkowicie dążeń politycznych i oświatowych robotników. Zapoczątkowany wówczas ruch samokształceniowy przybrał na sile w początkach XIX w. Pracy samokształceniowej zawdzięczało swoją wiedzę wielu wybitnych działaczy robotniczych, myślicieli i wynalazców, jak np. William Lovett — późniejszy przywódca ruchu czartystów, James Watson — drukarz i wydawca wielu książek o treści radykalnej, Robert Owen — utopijny socjalista, czy J. Stephenson — konstruktor lokomotywy parowej, który dopiero w 17 roku życia nauczył się czytać i pisać. Ruch oświatowy wśród robotników nie ograniczał się do samokształcenia, zmierzał on również do przebudowy całego systemu wychowawczego. Silny wpływ na te dążenia wywierały poglądy R. Owena, przesiąknięte humanizmem, zakładające w odróżnieniu od utylitaryzmu mieszczańskich ideologów wszechstronny rozwój osobowości. Zorganizowana w 1816 r. przez R. Owena w osadzie fabrycznej New Lanark nowoczesna instytucja wychowawcza pn. Zakład Kształcenia Charakteru zdobyła rychło szeroką popularność w całej Anglii i poza jej granicami. Stanowiła ona wzór dla wielu organizacji robotniczych¹¹. Organizowane pod wpływami idei Owena stowarzyszenia spółdzielcze wiele uwagi poświęcały kształceniu dzieci i dorosłych. Na świadomość roli oświaty i nauki w kształtowaniu nowego społeczeństwa wpływały również pisma R. Carlile'a¹², W. Thompсона¹³, T. Hodgskina¹⁴ oraz innych radykalnych działaczy tego okresu.

¹⁰ T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 112.

¹¹ J. Miąso, *Robert Owen*, „Nowa Szkoła”, 1971, nr 4.

¹² Richard Carlile (1790—1843), działacz polityczny, księgarz i wydawca, popularyzator dzieł T. Paine'a. W 1821 r. opublikował rozprawę pt. *Odezwa do ludzi nauki* (*Address to men of science*), w której domagał się upowszechnienia nauki, zwłaszcza nauk ścisłych, i uczynienia ich podstawą nauczania szkolnego. Wyrażał w niej przekonanie, że nauka jest ważnym czynnikiem postępu materialnego i moralnego. Por.

Trwająca nadal przez całą pierwszą połowę XIX w. rewolucja przemysłowa wprowadziła trzy główne udoskonalenia: mechanizację w przemyśle tekstylnym, nową technologię węgla i żelaza oraz upowszechnienie maszyny parowej. Główną jednak cechą tej rewolucji była nie tyle mechanizacja, co udana próba opanowania przez człowieka sił przyrody.

Z postępem ekonomicznym i technicznym w niewielkim stopniu współdziałało szkolnictwo, zwłaszcza średnie i wyższe, w którym nowożytnie treści naukowe były nadal upośledzone. W szkołach średnich, przeznaczonych dla warstw wyższych, dominowało klasyczne wykształcenie. Jeszcze w połowie XIX w. 25% uczniów tych szkół nie uczyło się w ogóle przedmiotów ścisłych¹⁵. Głębsze zainteresowanie nauką, zwłaszcza wiedzą przyrodniczą, ujawniało się wśród klas średnich, a także wśród robotników. Znajdowało ono swoje potwierdzenie w powstawaniu klubów książki, bibliotek oraz w upowszechnianiu się popularnych odczytów. Z tych inicjatyw zrodziły się nowe instytucje oświaty dorosłych. Były to instytuty mechaników. „Wraz z żelazem i maszynami — pisze G. M. Trevelyan — narodziła się nowa warstwa nowoczesnych mechaników. O ile wielkie przemiany ekonomiczne przyniosły dotychczas niewiele dobrego dziecku w fabryce lub mężczyźnie, kobiecie albo dziecku w kopalni, o tyle stworzyły one liczną warstwę dobrze płatnych, wykształconych mechaników, których rad z respektem słuchali ich pracodawcy w nielicznych rozrzuconych po całej wyspie działkach przemysłu [...] Właśnie z instytutów dla mechaników wzięła początek nowoczesna oświata dla dorosłych”¹⁶.

W początkach XIX w. szybko wzrastała liczba robotników i rzemieślników, posiadających dość wysokie kwalifikacje zawodowe oraz wiedzę ogólną zdobytą przeważnie drogą samouctwa. Określano ich mianem „mechaników”. Termin ten nie oznaczał wyłącznie operatorów maszyn, które poza przemysłem tekstylnym i żelaznym nie miały jeszcze

przedruk rozprawy [w:] B. Simon, *The radical tradition in education in Britain*, London 1972, s. 93—136.

¹³ William Thompson (1775—1833), ekonomista, zwolennik idei R. Owena, autor wielu rozpraw m. in. *Dociekań nad zasadami podziału bogactwa* (*An inquiry into the principles of the distribution of wealth*), opublikowanych w 1824 r. Uzasadniał on prawo robotników do oświaty oraz do przejęcia władzy. Por.: B. Simon, *The radical tradition...*, s. 181—224.

¹⁴ Thomas Hodgskin, ekonomista, współwydawca od 1823 r. czasopisma pt. „Mechanics' Magazine”. Był autorem broszury pt. *Labour defended against the claims of capital* (1825) oraz zbioru publicznych odczytów wygłoszonych dla robotników pt. *Popular political economy* (1827). Analizował w nich istotę kapitalistycznego wyzysku. Por.: B. Simon, *The two nations...*, s. 156; A. Briggs, *The age of improvement*, s. 289.

¹⁵ G. W. Roderick, M. D. Stephens, *Scientific and technical education in nineteenth — century England*, Plymouth 1972, s. 36.

¹⁶ G. M. Trevelyan, *Historia Anglii*, Warszawa 1965, s. 718.

powszechnego zastosowania, lecz robotników i rzemieślników. Te właśnie grupy były najgłębiej zainteresowane nie tylko wiedzą praktyczną i ogólną, lecz także polityczną. Podzielały one oświeceniową wiarę w moc oświaty jako zasadniczego warunku wszelkiego postępu i jako głównego czynnika wszelkich reform społecznych.

Geneza instytutów mechaników wiąże się z udanymi próbami organizowania specjalnych kursów dla robotników i rzemieślników w miastach szkockich, głównie w Glasgow i w Edynburgu. Szkocja posiadała bowiem dość gęstą sieć szkół zwłaszcza w miastach, a jej uniwersytety były siedzibami nowożytnej nauki, ściśle wiążącymi swoją działalność z rozwojem gospodarczym i społecznym. Przędowały one w rozwijaniu myśli filozoficznej, nauk ścisłych, przyrodniczych i medycznych. W okresie rewolucji przemysłowej kładły szczególny nacisk na badania o charakterze aplikacyjnym, utrzymując bliskie kontakty z praktykami pracującymi w przemyśle. W uniwersytetach szkockich różnorodne formy popularyzacji wiedzy wśród robotników przekształciły się najwcześniej w instytucje nowoczesnej oświaty dorosłych. Ich prototypem była Instytucja Andersona utworzona w 1800 r. w Glasgow, w której odbywały się systematyczne wykłady dla miejscowych mechaników¹⁷. Zapoczątkował je dr George Birbeck (1776—1841) — lekarz i działacz oświatowy, który w latach 1794—1799 studiował medycynę i chemię w Edynburgu, a następnie został profesorem filozofii naturalnej w Glasgow. Zorganizował on wieczorowe wykłady połączone z eksperymentami wyłącznie dla osób pracujących w rzemiośle i przemyśle. Zapoczątkował je cykl odczytów pt. *Mechaniczne właściwości ciał stałych i płynnych*, na które ścigały liczne rzesze słuchaczy¹⁸. Wykłady te kontynuował od 1804 r. Andrew Ure, znany później popularyzator nauk stosowanych oraz autor głośnej pochwały rewolucji przemysłowej (*The philosophy of manufactures* — 1835). W lipcu 1823 r. wykłady dla mechaników organizowane w Instytucji Andersona przekształciły się w samodzielny Instytut Mechaników, posiadający własną salę wykładową, bibliotekę oraz kolekcję przyrządów i aparatów. Systematyczne wykłady obejmowały od tej pory fizykę, chemię, mechanikę i matematykę. Już w pierwszym roku korzystało z nich łącznie ponad tysiąc słuchaczy. Opłaty członkowskie stanowiły wyłączną podstawę egzystencji tej instytucji. Rządziła się ona de-

¹⁷ John Anderson (1726—1796), profesor Uniwersytetu w Glasgow, był zarazem praktykiem. Utrzymywał bliskie kontakty z miejscowymi rzemieślnikami i robotnikami, wygłaszając dla nich publiczne odczyty na temat zastosowań nauki w przemyśle i rzemiośle. Przed śmiercią zapisał cały swój majątek na utworzenie instytucji mającej na celu popularyzację wiedzy. T. Kelly, *George Birbeck. Pioneer of adult education*, Liverpool 1957, s. 21—23.

¹⁸ Na pierwszy odczyt przybyło 75 osób, a w cztery tygodnie później liczba słuchaczy wzrosła do 500. T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 119.

mokratycznymi prawami, głos decydujący należał do członków — również w kwestii doboru wykładowców¹⁹.

Wykłady z Instytucji Andersona posłużyły za wzór utworzonej w 1821 r. w Edynburgu Szkoły Sztuk (School of Arts), która wbrew swej nazwie była ośrodkiem oświaty dorosłych. Odbywały się w niej wykłady fizyki, chemii, mechaniki i matematyki dla robotników i rzemieślników²⁰.

Kolejna inicjatywa oświatowa pojawiła się w kręgu robotników londyńskich. Wyszła ona od wydawców ukazującego się od 1823 r. czasopisma pt. „Mechanics' Magazine” — Josepha Robertsona i Thomasa Hodgskina. Obaj pochodzili z Edynburga. Opierając się na dotychczasowych doświadczeniach Glasgow i Edynburga zaproponowali utworzenie podobnej instytucji kontrolowanej przez samych robotników i upowszechniającej nie tylko wiedzę przyrodniczą i techniczną, lecz i polityczną oraz ekonomiczną²¹. Inicjatywę tę podchwycił przebywający stale w Londynie G. Birbeck, który zainteresował projektem przedstawicieli klas średnich, zwłaszcza polityków liberalnych. Na zebraniu organizacyjnym w listopadzie 1823 r., w którym uczestniczyło wielu robotników, G. Birbeck omówił swoje doświadczenia w Instytucji Andersona w Glasgow, a następnie podjęto uchwałę o utworzeniu londyńskiego instytutu mechaników. Jego celem miało być nauczanie robotników, za umiarkowaną opłatą, podstaw mechaniki w zastosowaniu do różnych zawodów oraz różnych dziedzin wiedzy użytecznej, które by przyczyniło się do poprawy warunków ich życia oraz do udoskonalenia techniki i nauki, a tym samym do umocnienia siły i pomyślności całego kraju. Uchwała stwierdzała, że nowa instytucja będzie miała trwały i użyteczny charakter, jeśli będzie utrzymywana i zarządzana przede wszystkim przez samych robotników²². Wstępną działalność rozpoczęto w listopadzie 1823 r. od serii odczytów na temat elementarnych podstaw mechaniki.

Formalne powołanie do życia Instytutu Mechaników nastąpiło w grudniu 1823 r. Jego prezesem został G. Birbeck, który pełnił tę funkcję aż do śmierci (1841). Jednocześnie przeforsował on uchwałę, która dopuszczała przedstawicieli klasy średniej, świadczących pomoc finansową na rzecz Instytutu do wpływania na kierunek jego działalności, a zarazem obalała sformułowaną wcześniej zasadę całkowitej samorządności robotników. W ten sposób londyński Instytut, który w zamierzeniach

¹⁹ Tamże, s. 120; M. Tylecote, *The mechanics' institutes of Lancashire and Yorkshire before 1851*, Manchester 1957, s. 18.

²⁰ Największą frekwencją cieszyły się wykłady z matematyki, chemii i rysunków. Por.: *On the scientific education of operative mechanics'*, Edinburgh 1824.

²¹ B. Simon, *The two nations...*, s. 153; M. Tylecote, *The mechanics' institutes...*, s. 18—19.

²² *London Mechanics' Institute*, „The Mechanics' Weekly Journal”, 1823, nr 1.

jego twórców miał służyć intelektualnym i politycznym potrzebom klasy robotniczej, zaczął się przekształcać w instytucję, nad którą patronat przejęła ostatecznie klasa średnia²³. Od tej pory decydujący wpływ nie tylko na Instytut londyński, lecz i na wiele podobnych instytucji w całym kraju zaczęli wywierać politycy w rodzaju Henry'ego Broughama²⁴, przedstawiciele wolnych zawodów oraz przemysłowcy.

Za przykładem Edynburga, Glasgow i Londynu poszły inne miasta. W 1824 r. powstało 13 nowych instytutów, a w rok później 70. W 1826 r. było ich już ponad 100. Istniały one między innymi w Ipswich, Manchesterze, Leeds, Plymouth, Portsmouth, Birmingham, Derby, Liverpoolu, Halifax i w Aberdeen. W 1841 r. liczba instytutów wzrosła do 300, a w dziesięć lat później do 700. Skupiały one ponad 120 tysięcy członków²⁵.

Rozwój instytutów mechaników był wyrazem zarówno samorządowego pędu do oświaty licznych kręgów robotników i rzemieślników, jak i polityki mieszczańskich liberałów, upatrujących w oświacie klas niższych ważny czynnik umacniania nowego społecznego ładu. Liberalni oraz radykalni politycy i intelektualiści podzielali wiarę w potęgę nauki i oświaty, opowiadali się za powszechną oświatą elementarną oraz za zaspokajaniem aspiracji kulturalnych ludzi dorosłych. Popierali więc akcje mające na celu popularyzację wiedzy, rozbudowę bibliotek oraz upowszechnianie taniej książki i czasopism. Intelektualiści skupieni wokół „Edinburgh Review” opowiadali się za upowszechnianiem nauki wśród robotników, odrzucając obawy przed politycznymi skutkami tej akcji. Pisali oni: „Cieszy nas myśl, że przeminęły już czasy, gdy bogaci mogli przekonywać ludzi, iż światło filozofii musi być zgaszone jako niebezpieczne dla religii; i kiedy tyrani bądź ich służalcy mogli prześladować nauczycieli ludu jako wrogów ich władzy”²⁶. Podobne poglądy na oświatę reprezentował H. Brougham. Gdy w 1825 r. objął funkcję rektora Uniwersytetu w Glasgow, ogłosił broszurę, w której poparł tendencje zmierzające do podniesienia poziomu oświaty wśród robotników, głównie za pośrednictwem instytutów mechaników oraz upowszechniania czytelnictwa. Stwierdzał w niej, że robotnicy muszą sami organizować i finansować swoje instytucje oświatowe. Wielu z nich bowiem stać na opłacanie członkostwa instytutu mechaników oraz na odłożenie kilku pensów ty-

²³ Hodgskin i Robertson nie zostali wybrani do zarządu, a pełnię władzy zmonopolizował G. Birbeck. *London Mechanics' Institution*, „Mechanics' Magazine”, 1824, nr 68.

²⁴ Henry Brougham (1778—1868), polityk liberalny i reformator społeczny, blisko związany z wydawanym od 1802 r. „Edinburgh Review”. W 1825 r. został rektorem Uniwersytetu w Glasgow. Był wieloletnim członkiem parlamentu i autorem licznych projektów reformatorskich. W 1830 r. został mianowany lordem kanclerzem.

²⁵ T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 122—125; J. Hole, *An essay on the history and management of literary, scientific and mechanics' institutions*, London 1853, s. 10.

²⁶ *On the scientific education of operative mechanics'...*, s. 27.

godniowo na tanie wydawnictwa. Jednocześnie Brougham rozpraszał obawy klas wyższych, dowodząc, że oświata robotników jest najlepszym instrumentem umacniania w kraju moralności, spokoju i bezpieczeństwa²⁷. Broszura Broughama wywarła silny wpływ na dalszy rozwój instytutów mechaników, zjednała bowiem poparcie dla tej akcji przemysłowców i ludzi wolnych zawodów. Naszkicowany w niej projekt upowszechnienia taniej książki i czasopism znalazł swoje urzeczywistnienie w utworzonym w 1826 r. Towarzystwie Szerzenia Wiedzy Użytecznej.

Jedną z przyczyn popularności instytutów mechaniki było zacieśnianie się więzów pomiędzy przemysłem a nauką, które umacniały wiarę w potęgę wiedzy. Liczne wynalazki i ulepszenia w przemyśle będące efektem praktycznych doświadczeń i intuicji samych mechaników, a w mniejszym stopniu następstwem badań naukowych podtrzymywały przekonanie o wyjątkowej roli wykwalifikowanych robotników jako twórców postępu technicznego. Inwencję mechaników uważano na równi z pracą za źródło bogactwa narodu, a w wielu członkach instytutów mechaników upatrywano przyszłych wynalazców i odkrywców²⁸. Spodziewano się też, że bliższe kontakty pomiędzy ludźmi praktyki a uczonymi przyczynią się do rozwoju samej nauki. Pierwszym instytutom towarzyszył więc ogromny entuzjazm. Odzwierciedlał się on m.in. na łamach „Mechanics' Magazine”. W artykule omawiającym utworzenie Instytutu w Glasgow czytamy: „Zbudujemy ołtarz nauki, podnieśmy drabinę do tych niebios, gdzie otoczeni czcią i aureolą filozoficznej chwały przebywają Boyle, Newton i Franklin”²⁹.

Wiarę w potęgę oświaty, nauki i techniki łączono z apelem do uczuć patriotycznych. Rywalizacja z Francją, która wyprzedzała Anglię pod względem poziomu technicznego i jakości wyrobów przemysłowych, wymagała podniesienia poziomu oświaty robotników i rzemieślników. Instytuty mechaników miały więc być jednym ze środków przyczyniających się do wzrostu potęgi ekonomicznej i technicznej kraju. Cel ten uwidoczniony był w statutach tych instytucji.

Cele instytutów zawarte w ich statutach, jakkolwiek różniły się w szczegółowych sformułowaniach, sprowadzały się w zasadzie do nauczania podstaw tych nauk, które mają zastosowanie w przemyśle i rzemiośle oraz wyrabiają smak artystyczny, a także do organizowania racjonalnej rozrywki. Wykluczały one zarazem z programu nauczania sprawy religii i polityki³⁰. Statut założonego w 1824 r. Instytutu w Man-

²⁷ H. Brougham, *Practical observations upon the education of the people addressed to the working classes and their employers*, London 1825, s. 2—6, 17.

²⁸ M. Tylecote, *The mechanics' institutes...*, s. 33—34.

²⁹ *Glasgow and London Mechanics' Institutions*, „Mechanics' Magazine” 1823, nr 14.

³⁰ *A manual for mechanics' institutions*, London 1839, s. 147.

chesterze stwierdzał, że głównym celem jest „zastosowanie nauki do zawodów mechanicznych i rękodzielniczych”³¹. Twórcy Instytutu w Leeds (1824) sformułowali jego zadania w sposób następujący: „Zadaniem Instytutu Mechaników jest umożliwienie za niską opłatą różnym klasom społeczeństwa zdobycie wiadomości z różnych dziedzin nauki, które mają praktyczne zastosowanie do ich rzemiosł lub zawodów. Nauczanie będzie uwzględniać użyteczność dla każdego robotnika zatrudnionego przy mechanicznych bądź chemicznych operacjach”³². Wszystkie instytuty organizowały biblioteki i czytelnie, a ponadto laboratoria oraz kolekcje przyrządów i narzędzi.

W pierwszych latach istnienia instytutów wykładane były przede wszystkim nauki przyrodnicze i ścisłe. W Instytucie londyńskim już w 1824 r. wykłady obejmowały matematykę, astronomię, chemię, fizykę wraz z nauką o elektryczności i hydrostatykę oraz mechanikę. Zorganizowano ponadto wieczorowe lekcje dla nauczania matematyki, rysunków, architektury oraz języka francuskiego³³. W latach późniejszych stopniowo wprowadzano wykłady z innych dziedzin, jak geologia, fizjologia i anatomia, botanika, pedagogika, historia, ekonomia polityczna i sztuki piękne. Przy wielu instytutach były też organizowane kursy początkowe, obejmujące naukę czytania, pisania i rachowania³⁴. Przy niektórych, np. w Liverpoolu i Leeds, powstały dzienne szkoły początkowe dla dzieci ich członków. Początkowo liczba słuchaczy była dość wysoka, np. w Manchesterze czy Londynie przekraczała tysiąc osób, w latach późniejszych malało zainteresowanie wykładami nauk ścisłych. Wśród robotników narastało natomiast zapotrzebowanie na wiedzę o literaturze, sztuce, polityce i ekonomii oraz na działalność rozrywkową.

Działalność instytutów sprowadzała się w zasadzie do organizowania systematycznych wieczorowych wykładów z poszczególnych dziedzin nauki dla odpowiednich grup członków oraz publicznych odczytów połączonych często z dyskusją i do upowszechniania czytelnictwa. Ponadto wiele instytutów prowadziło również działalność rozrywkową, organizując spotkania towarzyskie, wycieczki, koncerty oraz wieczorki literackie.

Ważną rolę w popularyzacji wiedzy odgrywały biblioteki i czytelnie utrzymywane przez wszystkie instytuty. Przyczyniły się one nie tylko do upowszechnienia czytelnictwa, lecz i do rozbudzenia ruchu społecznego na rzecz bezpłatnych publicznych bibliotek, których rozwój zapo-

³¹ M. Tylecote, *The mechanics' institutes...*, s. 129.

³² J. Hole, *Light, more light! On the present state of education amongst working classes of Leeds and how it can best be improved*, London 1860, s. 55.

³³ M. Tylecote, *The mechanics' institutes...*, s. 19.

³⁴ *Report of the state of literary, scientific and mechanics' institutions in England. With a list of such institutions and a list of lectures*, London 1841, s. 29, 106—112.

czątkowała ustawa z 1850 r.³⁵ Biblioteki instytutów posiadały księgozbiory złożone przeciętnie z 4 do 5 tysięcy tytułów, a liczba wypożyczeń w skali rocznej była znaczna, przekraczała 40 tysięcy³⁶. Katalog książek zgromadzonych w bibliotece Instytutu w Londynie wskazuje na wyraźną dominację tematyki przyrodniczej, ścisłej i technicznej. Najważniejsze działy biblioteki obejmowały nauki przyrodnicze wraz z rolnictwem i ogrodnictwem, anatomię i fizjologię, nauki ścisłe (matematyka, fizyka, chemia, astronomia, mechanika, optyka), nauki o Ziemi (geografia, geologia i mineralogia), architektura oraz budownictwo lądowe i wodne, budowa maszyn, miernictwo i nawigacja. Kolejne działy obejmowały słowniki i encyklopedie, biografie, prawo, handel, nauki polityczne, historię wraz ze starożytnościami, heraldykę, pedagogikę, muzykę, poezję oraz bajki i opowiadania³⁷. W pierwszych latach warstwy mieszczańskie, które podporządkowały sobie wiele instytutów, sprawowały nad nimi surowy nadzór, usiłując ograniczyć zakres działania wyłącznie do upowszechniania wiedzy ścisłej, przyrodniczej i technicznej. Np. w Leeds z biblioteki Instytutu usunięte zostały książki beletrystyczne³⁸. Dopiero w latach trzydziestych, gdy okazało się, że rzeczywiste zainteresowania robotników są inne niż te, które chcieli widzieć twórcy i kierownictwo instytutów, zaczęto stopniowo poszerzać program wykładów o nauki humanistyczne, a zarazem zmieniać profil księgozbiorów. Przekonanie, że robotnicy są szczególnie zainteresowani wiedzą mającą bezpośredni związek z ich zawodem, okazało się pomyłką. Górnicy sięgali częściej po książki beletrystyczne i o treści politycznej niż po dzieła z zakresu geologii, a robotnicy fabryczni też nie wykazywali szczególnego zainteresowania lekturą prac z dziedziny mechaniki³⁹.

Już w początkach lat trzydziestych liczba robotników korzystających z instytutów mechaników zaczęła się zmniejszać, a jednocześnie uwi-

³⁵ Ustawa z 1850 r. (Public Libraries Act) zapoczątkowała tworzenie sieci bibliotek publicznych, utrzymywanych przez władze lokalne. Przed 1850 r. poza kilkoma bibliotekami państwowymi, jak np. British Museum (założone w 1759 r.), istniały wyłącznie biblioteki zakładane przez towarzystwa dobroczynne, parafie oraz tzw. biblioteki składkowe, utrzymywane przez grupy osób prywatnych. T. Kelly, *Public libraries in Great Britain before 1850*, London 1966, s. 7—13, 37.

³⁶ *A manual for mechanics' institutions*, s. 55.

³⁷ Por.: *A catalogue of books in the library of the London Mechanics' Institution*, London 1833.

³⁸ J. Hole, *Light, more light!*, s. 55.

³⁹ Pod koniec lat trzydziestych do programów wykładów zaczęto wprowadzać coraz częściej wiedzę o literaturze, muzyce, historii i wychowaniu. Wpłynęło to na stopniową zmianę profilu księgozbiorów. Wśród korzystających z biblioteki Instytutu w Leeds największą popularnością cieszyła się literatura piękna (33,9% ogółu wypożyczeń). Kolejne miejsca zajmowała historia wraz z biografistką (12,6% wypożyczeń). Na nauki przyrodnicze przypadało 3,85% wypożyczeń, a na filozofię i pedagogikę 3,15%. J. Hole, *Light, more light!*, s. 130.

docznił się coraz liczniejszy napływ przedstawicieli warstw drobnomieszczańskich. Zjawisko to miało przyczyny ekonomiczne, polityczne i oświatowe. Częste wahania na rynku pracy pociągające za sobą okresowe bezrobocia bądź obniżkę zarobków, a także długi dzień roboczy ograniczały możliwości systematycznego dokształcania się. Patronat polityczny sprawowany nad większością instytutów przez klasy wyższe budził nieufność i niechęć, zwłaszcza bardziej uświadomionych robotników, pragnących widzieć w instytutach mechaników placówki oświatowe służące politycznym i kulturalnym potrzebom klasy robotniczej. Rygorystyczne przestrzeganie zakazu podejmowania w działalności instytutów spraw politycznych i religijnych skłaniało robotników do szukania nowych rozwiązań w postaci własnych instytucji oświatowo-wychowawczych, wolnych od wpływów klas wyższych. Zjawiska te przybrały na sile po reformie wyborczej z 1832 r., która nie dała robotnikom oczekiwanych praw politycznych. Ich aspiracje oświatowe splotły się wówczas nierozdzielnie z działalnością polityczną.

Jedną z przyczyn decydujących o zmniejszaniu się liczby robotników w instytutach były braki w wykształceniu elementarnym, które ograniczały efektywność korzystania z wykładów, zwłaszcza z zakresu nauk ścisłych. W latach trzydziestych zaczęły więc powstawać nowe placówki oświatowe przeznaczone dla niższych warstw klasy robotniczej, zwłaszcza dla osób o niższym poziomie wykształcenia.

W 1834 r. powstało w Leeds Towarzystwo Literackie (*Literary Society*), które organizowało odczyty z zakresu humanistyki oraz koncerty⁴⁰. Podobne cele miały tworzone w wielu ośrodkach przemysłowych licea (*liceums*). Pierwsza tego typu instytucja powstała w Manchesterze w 1838 r. z zamiarem upowszechniania oświaty i kultury wśród najniższych warstw społecznych, zwłaszcza wśród niewykwalifikowanych robotników. Organizowała ona systematyczne nauczanie na poziomie elementarnym i popularne odczyty oraz koncerty i wieczorki⁴¹.

Jedną z przyczyn niepowodzeń instytutów mechaników w realizacji statutowych zadań był niedorozwój oświaty elementarnej w kraju. Rewolucja przemysłowa wpłynęła wprawdzie na postęp w dziedzinie upowszechniania nauczania elementarnego, ale aż do roku 1870 nie powstał w Anglii publiczny system szkolny. Rozszerzająca się sieć szkół początkowych, niedzielnych, wieczorowych oraz dziennych nie obejmowała wszystkich dzieci w wieku szkolnym. Szkoły wieczorowe i niedzielne, które ze względu na masowe zjawisko pracy dzieci w fabrykach sta-

⁴⁰ Towarzystwo to połączyło się w 1841 r. z miejscowym Instytutem Mechaników. Por.: J. Hole, *Light, more light!*, s. 56, 129.

⁴¹ J. W. Hudson, *The history of adult education*, London 1851, s. 135—136. Członkowie liceów opłacali niższe składki (dwa szylingi kwartalnie), podczas gdy członkowie instytutów mechaników płacili średnio 5 szylingów.

nowiły ważniejsze instytucje kształcenia elementarnego nie dawały odpowiedniego przygotowania do dalszego kształcenia się. Konsekwencją niedorozwoju oświaty elementarnej był analfabetyzm wśród młodzieży i dorosłych. W 1811 r. w Anglii było 1759 tysięcy dorosłych analfabetów, a umiejących jedynie czytać 3 454 327⁴². W 1841 r. 33% mężczyzn i 49% kobiet zawierających związki małżeńskie na terenie Anglii i Walii nie umiało się podpisać⁴³. W wielkich ośrodkach przemysłowych poza zasięgiem szkoły pozostawał znaczny odsetek dzieci. W latach dwudziestych w czterech miastach fabrycznych (Manchesterze, Salford, Bury i Liverpoolu) pewien rodzaj nauki elementarnej otrzymywało 75100 dzieci w wieku szkolnym (5—15 lat), z tego połowę stanowili uczniowie szkół niedzielnych. Całkowicie poza zasięgiem szkoły pozostawało 51 tys. dzieci⁴⁴. Pod koniec lat trzydziestych 33% dzieci w wieku szkolnym w Manchesterze oraz 50% w Liverpoolu nadal nie uczęszczało do żadnej szkoły⁴⁵.

Ogólny stan oświaty, obok przyczyn ekonomicznych oraz politycznych, wpłynął na zmianę składu społecznego członków i słuchaczy instytutów mechaników.

W latach czterdziestych skupiały one wyższe kategorie robotników, bogatszych rzemieślników posiadających własne warsztaty, sprzedawców sklepowych, drobnych kupców i sklepikarzy oraz niższych urzędników. Większość instytutów została więc zdominowana przez mieszczaństwo⁴⁶. Pociągnęło to za sobą zmiany form działalności, wyrażające się w preferowaniu odczytów z różnych dziedzin nauki, sztuki i literatury oraz w nasileniu funkcji rozrywkowych. W dalszym ciągu kładły jednak silny nacisk na upowszechnianie czytelnictwa książek i czasopism.

Z instytutami mechaników ściśle współdziałało, zwłaszcza w zakresie upowszechniania czytelnictwa, Towarzystwo Szerzenia Wiedzy Użytecznej (Society for the Diffusion of Useful Knowledge). Powstało ono w 1826 r. z inicjatywy H. Broughama oraz związanego z nim kręgu intelektualistów i polityków o orientacji liberalnej. Celem tego Towarzystwa było dostarczanie użytecznych wiadomości wszystkim klasom społeczeństwa, a w szczególności tym, którzy nie są w stanie korzystać

⁴² R. K. Webb, *The British working class reader*, s. 21

⁴³ P. W. Musgrave, *Society and education in England since 1800*, London 1968, s. 9. W 1854 r. wśród 2 tysięcy rekrutów powołanych do służby wojskowej w Leeds było 950 analfabetów. W 1857 r. w tymże mieście 25% mężczyzn i 45% kobiet wstępujących w związki małżeńskie nie umiało się podpisać. Por.: J. Hole, *Light, more light!*, s. 18.

⁴⁴ M. Tylecote, *The mechanics' institutes...*, s. 92.

⁴⁵ *A manual for mechanics' institutions*, s. 115—116.

⁴⁶ W 1840 r. robotnicy stanowili zaledwie 20% ogółu członków Instytutu w West Riding. Por.: *Report of the state...*, s. 23. W Leeds wśród członków było w 1841 r. 49% robotników, lecz w dziesięć lat później pozostało ich zaledwie 27%. J. Hole, *Light, more light!*, s. 129.

z pomocy nauczycieli lub wolą uczyć się sami. Miało ono współpracować z instytucjami mechaników oraz z innymi organizacjami służącymi szerzeniu czytelnictwa⁴⁷. Prezesem Towarzystwa został H. Brougham, a jego zastępcą lord John Russel. Funkcję kierowniczą spełniał Komitet Generalny złożony z członków Parlamentu oraz intelektualistów — głównie członków Royal Society. Cele swoje realizowało Towarzystwo przez wydawanie i kolportaż tanich popularnych książek z różnych dziedzin wiedzy oraz gazet i czasopism. Podobnie jak instytuty mechaników wykluczało ze swej działalności problemy polityczne i religijne. Było organizacją służącą politycznym interesom klas średnich i wyższych, sprawującą patronat nad oświatą klas niższych. Polityczne cele były wyraźnie formułowane nie tylko w oficjalnych wypowiedziach członków kierownictwa, lecz również i w treściach licznie publikowanych książek, broszur i czasopism.

Działalność Towarzystwa nabrała rozmachu, gdy w 1827 r. funkcję głównego wydawcy objął Charles Knight (1791—1873), obrotny dziennikarz, współwłaściciel londyńskiego „The Guardian”. Był on projektodawcą i realizatorem wielu przedsięwzięć wydawniczych obliczonych na masowego odbiorcę. W 1827 r. zapoczątkował seryjne wydawnictwo książek pt. Biblioteka Wiedzy Użytecznej (Library of Useful Knowledge). W ramach tej serii wydano kilkadziesiąt popularnych książeczek z zakresu matematyki, fizyki, chemii, astronomii, zoologii i botaniki, rolnictwa, geografii i historii, w ponad 20-tysięcznym nakładzie⁴⁸. W roku 1829 zapoczątkowano nową serię pt. Biblioteka Wiedzy Rozrywkowej (Library of Entertaining Knowledge), składającą się z książeczek z zakresu literatury pięknej, sztuki i historii. W oddzielnych seriach wydawano również książki dla rolników oraz dla młodzieży. W 1832 r. rozpoczęto wydawanie ilustrowanego tygodnika pt. „The Penny Magazine”, poświęconego literaturze, historii, sztuce i nauce. Początkowo rozchodził się on w 200 tys. egzemplarzy, lecz na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych już zaledwie w 50 tysiącach. Zarówno forma, jak i treść tego tygodnika, a także jego tendencja ideowa sprawiły, że był czytany przeważnie przez drobnomieszczaństwo⁴⁹. W latach 1831—1835 Towarzystwo wydawało czasopismo oświatowe pt. „Quarterly Journal of Education”, którego nakład nie przekraczał 1200 egzemplarzy. Po ukazaniu się 10 tomów tego kwartalnika w 1835 r. przerwano jego wydawanie ze

⁴⁷ H. Smith, *The society for the Difusion of Useful Knowledge 1826—1846. A social and bibliographical evaluation*, Halifax, Nova Scotia 1974, s. 9.

⁴⁸ Por.: *Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Address of Committee June 1, 1841. List of works*, London 1843.

⁴⁹ T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 166. Tygodnik ten nie zdobył szerszej popularności wśród robotników. Czartyści określali go mianem trucizny. Por.: H. Smith, *The Society for the Diffusion of Useful Knowledge...*, s. 12.

względu na nierentowność⁵⁰. Pismo to stało na wysokim poziomie, kształtowało opinię na rzecz reformy oświaty, śledziło uważnie drogi postępu szkolnictwa w innych krajach oraz rozwój teorii i praktyki pedagogicznej. Sporo uwagi poświęcało również szkolnictwu na ziemiach polskich⁵¹.

Najważniejszym przedsięwzięciem wydawniczym Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Użytecznej była popularna encyklopedia (*The Penny Cyclopaedia*) wydana w latach 1833—1844 w 27 okazałych tomach. Współpracowali z nią również polscy emigranci, zwłaszcza Walerian Krasiński (1795—1855), który był autorem haseł poświęconym kulturze Słowian⁵². Swoją działalnością Towarzystwo dało początek późniejszym przedsięwzięciom wydawniczym, przeważnie prywatnym, przeznaczonym dla masowego odbiorcy.

Publikacje Towarzystwa służyły nie tylko słuchaczom instytutów mechaników jako niezbędna pomoc w samokształceniu, lecz i szerszym rzeszom ludności. Niewątpliwym osiągnięciem tej organizacji było wytworzenie czytającej publiczności, podniesienie poziomu oświaty przez upowszechnianie książek i czasopism. Towarzystwo spopularyzowało w społeczeństwie angielskim ideę taniej, popularnej książki, która od tej pory zaczęła zajmować coraz ważniejsze miejsce w ogólnej polityce wydawniczej⁵³.

Gdy na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych liczba kupujących książki i czasopisma gwałtownie zmalała, Towarzystwo popadło w kłopoty finansowe. W 1846 r. zawiesiło więc swoją działalność, chociaż oficjalnie nie zostało rozwiązane. Przyczyny upadku Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Użytecznej były podobne do tych, które wpłynęły na niepowodzenia instytutów mechaników. Było ono krytykowane zarówno z pozycji lewicowych, jak i prawicowych. Jedni zarzucali mu koncentrowanie wyłącznej uwagi na naukach ścisłych, w czasach gdy robotnicy atakują własność prywatną, żądając popularyzacji takich zasad ekonomii i polityki, które by uzasadniały społeczną nierówność⁵⁴. Organizacje

⁵⁰ *Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Papers etc. 1832—1841*. British Museum, sygn. 818. m. 10. Są to protokoły posiedzeń Generalnego Komitetu tegoż Towarzystwa.

⁵¹ Znajdujemy tam m. in. charakterystykę szkolnictwa w Królestwie Polskim przed powstaniem listopadowym („Poland, Quarterly Journal of Education”, 1831, vol. I) oraz sytuacji oświaty i nauki w Wileńskim Okręgu Naukowym (*Education in Russia*, tamże 1832, vol. III).

⁵² W. H. G. Armytage, *The Russian influence on English education*, London 1969, s. 21—22. Np. hasło pt. „Polish language and literature” zawiera wiele informacji o historii polskiej nauki i kultury ze szczególnym podkreśleniem ich europejskich, zwłaszcza angielskich, powiązań. Por.: *The Penny Cyclopaedia*, vol. XXI, London 1841, s. 115—123.

⁵³ Por.: R. D. Altick, *The English common reader*, Chicago 1957, s. 271.

⁵⁴ B. Simon, *The two nations...*, s. 160—161.

robotnicze, zwłaszcza socjalistyczne i związkowe, oraz czartyści nie utrzymywały z Towarzystwem żadnych kontaktów, gdyż jego działalność stała w sprzeczności z ich dążeniami⁵⁵. Liczne książki, a wśród nich broszury Ch. Knighta, wydane pod firmą Towarzystwa i przeznaczone dla robotników, miały ich odwozić od walki o wyższe płace oraz przekonać, że interesy wszystkich członków społeczeństwa są identyczne⁵⁶. Istnienie nierówności uzasadniał Knight następującymi słowami: „Stare przysłowie powiada, że gdy dwóch ludzi jedzie na tym samym koniu, to jeden z nich musi jechać z tyłu. Sądzymy, że kapitał i praca są przeznaczone do odbycia takiej wspólnej podróży aż do końca”⁵⁷.

Potrzeby oświatowe robotników i ich dzieci już pod koniec lat dwudziestych były w coraz większym stopniu zaspokajane przez organizacje socjalistyczne, stowarzyszenia spółdzielcze oraz związki zawodowe. W latach 1824—1832 powstało kilkaset stowarzyszeń spółdzielczych znajdujących się pod wpływem idei R. Owena. Kształtowały one opinię na temat roli oświaty w życiu klasy robotniczej, organizowały też własne szkoły — zarówno dla dzieci, jak i dorosłych — oraz zakładały biblioteki. Powołały też do życia nowe instytucje oświaty robotniczej, wzorowane na instytutach mechaników, lecz całkowicie niezależne od klas wyższych. Zwolennicy idei R. Owena rozwijali bardzo szeroką działalność oświatową za pomocą zgromadzeń publicznych, dyskusji oraz tanich wydawnictw. Zakładali też placówki oświatowe zwane Instytucjami Społecznymi (Social Institutions) lub Salami Nauki (Halls of Science). Do roku 1840 działały one w Londynie, Manchesterze, Liverpoolu, Sheffield, Huddersfield, Leeds, Bradford, Halifax, Birmingham, Coventry, Glasgow i w innych miastach⁵⁸. Pracowali w nich zarówno socjaliści spod znaku R. Owena, jak i czartyści. Instytucje te cieszyły się większą popularnością wśród robotników niż instytuty mechaników⁵⁹. W kilku przypadkach powstały one w wyniku secesji całych grup robotników z instytutów mechaników⁶⁰.

Szczególną rolę w dalszym rozwoju robotniczych instytucji oświato-

⁵⁵ W 1832 r. podczas dyskusji w Instytucie Mechaników w Birmingham owenista William Pare ostro krytykował Towarzystwo. Przekonywał on, że przez wiedzę polityczną rozumie nie stroniczą dyskusję na temat bieżących wydarzeń, lecz „wielkie zasady stosunków społecznych, które bezpośrednio dotyczą klasy robotniczej”. Por.: R. K. Webb, *The British working class reader*, s. 87.

⁵⁶ Por. wydaną anonimowo broszurę pt. *Results of machinery, namely cheap production and increased employment exhibited; being an address to the working — men of the United Kingdom*, London 1830.

⁵⁷ Ch. Knight, *The rights of industry: Addressed to the working — men of the United Kingdom, by the author of „The results of machinery”*, London 1831, s. 63.

⁵⁸ T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 145.

⁵⁹ *Report of the state...*, s. 29.

⁶⁰ B. Simon, *The two nations...*, s. 238—239.

wych odegrał ruch czartystów. Jego przywódca Wiliam Lovett, rzemieślnik-samouk, zdobył wykształcenie w londyńskim Instytucie Mechaników. W 1836 r. założył on organizację polityczną pn. Londyńskie Stowarzyszenie Robotników (London Working Men's Association), którego program wysuwał na plan pierwszy zadania oświatowe⁶¹. W jednym z pierwszych dokumentów Stowarzyszenia znalazła się zapowiedź walki o demokratyzację oświaty oraz przebudowę systemu edukacyjnego⁶².

Czartyści zakładali własne instytucje oświatowe zwane najczęściej Salami Czartystów (Chartist Halls) bądź Salami Ludowymi (People's Halls). W Manchesterze ośrodkiem oświatowym czartystów była od 1838 r. Carpenters' Hall, a następnie (od 1846) Instytut Ludowy (People's Institute), zbudowany ze składek samych robotników. Podobne placówki powstały w Oldham, Leeds i Birmingham. Organizowały one odczyty z różnych dziedzin nauki, sztuki i polityki, a ponadto prowadziły szkoły dla dzieci robotniczych. Tego rodzaju szkoły istniały m.in. w Manchesterze, Oldham, Stalybridge, Londynie, Leicester i w innych miastach⁶³. Fryderyk Engels, który w latach czterdziestych przebywał w Manchesterze z uznaniem wyrażał się zarówno o działalności oświatowej czartystów, jak i o wysokich aspiracjach intelektualnych angielskich robotników. „Te różnorodne grupy robotników, często łączące się ze sobą, ale często też idące oddzielnie — członkowie związków, czartyści i socjaliści — założyły na własną rękę moc szkół i czytelni dla podniesienia poziomu umysłowego robotników. Każda socjalistyczna i prawie każda czartystowska organizacja ma taką instytucję; mają je również liczne związki zawodowe. Tu daje się dzieciom prawdziwe proletariackie wychowanie, wolne od wszelkich wpływów burżuazji, a w czytelniach znajdują się wyłącznie albo prawie wyłącznie proletariackie gazety i książki. Instytucje te są bardzo niebezpieczne dla burżuazji; udało się jej już odciągnąć spod wpływu proletariackiego pewną liczbę podobnych instytucji, Mechanics' Institutions, i przekształcić je w organy służące do

⁶¹ *Address and rules of the Working Men's Association, for benefiting politicaly, socially and morally the useful classes*, London [1838], s. 2—6. Por.: O. Salimowa, *Walka czartystów o oświatę ludową*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, 1960, t. III, s. 10—14.

⁶² *An address from the Working Men's Association to the working classes on the subject of national education*, London [1837], s. 2—8. Rolę oświaty w walce robotników o władzę podkreślali członkowie Stowarzyszenia i w innych odezwach. Por.: *The Working Men's Association to the working classes of Europe and especially to the Polish people*, London [brw.], s. 2—4.

⁶³ B. Simon, *The two nations...*, s. 243—253. Były to zarówno szkoły niedzielne, jak i całotygodniowe. Kładły one silny nacisk na wychowanie dzieci w duchu ideologii czartystów. Szczególnie wysoki poziom nauczania miała szkoła dla młodzieży oraz dorosłych w Leicester, prowadzona przez pisarza i poetę Thomasa Coopera (1805—1892). T. Kelly, *A history of adult education...*, s. 142—144.

szerzenia wśród robotników wiedzy korzystnej dla burżuazji”⁶⁴. Podkreślał też F. Engels głód wiedzy oraz wszechstronność wykształcenia robotników, zdobytego samodzielnie pracą: „Zresztą robotnicy mają zrozumienie także dla »solidnego wykształcenia«, jeśli jest ono podawane bez domieszki mądrości burżuazji, przystosowanej do interesów tejże; świadczą o tym liczne odczyty na tematy z dziedziny nauk przyrodniczych, wygłaszane często we wszystkich organizacjach proletariackich, zwłaszcza socjalistycznych, i licznie uczęszczane. Niejednokrotnie słyshałem robotników, których welwetowe kurtki były w strzępach, rozprawiających o kwestiach z dziedziny geologii, astronomii i innych z większą znajomością rzeczy, niż ją ma wielu wykształconych burżua w Niemczech. Jak dalece udało się proletariatowi angielskiemu zdobyć samodzielne wykształcenie, widać stąd zwłaszcza, że najwybitniejsze utwory współczesnej literatury filozoficznej i politycznej oraz poezji czytane są prawie wyłącznie przez robotników”⁶⁵.

Wraz z ostatecznym upadkiem ruchu czartystów w początku lat pięćdziesiątych przestały istnieć i utrzymywane przez robotników instytucje oświatowe. Szybko zanikały również placówki socjalistyczne. Rosnąca potęga ekonomiczna Anglii w epoce wiktoriańskiej rzutowała na wzrost poziomu życia również klasy robotniczej, zwłaszcza jej górnych warstw. Rozwój ustawodawstwa oraz wzrost nakładów na oświatę przyczyniały się do podniesienia poziomu wykształcenia coraz szerszych warstw. W drugiej połowie XIX w. w szybkim tempie wzrastała sieć szkół początkowych dla dzieci oraz szkół dla dorosłych zarówno niedzielnych, jak i wieczorowych. Rosła też sieć kursów i szkół zawodowych, finansowanych ze środków publicznych. Rozwój bibliotek publicznych (po 1850) oraz tanich wydawnictw popularnych przyczyniły się do upowszechnienia czytelnictwa oraz samouctwa. Po upadku ruchu czartystów ożywiła się też działalność oświatowa kościołów różnych wyznań, które zaczęły zakładać nowe szkoły parafialne, biblioteki i organizacje dobroczynne. Szeroką działalność rozwinęło Stowarzyszenie Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA) założone w Londynie w 1844 r. jako wyraz reakcji na ruch czartystów. Pracę oświatową wśród robotników zaczęli prowadzić także chrześcijańscy socjaliści, którzy utworzyli w 1854 r. Kolegium Robotnicze (Working Men's College) w Londynie, a następnie w wielu innych miastach⁶⁶.

⁶⁴ F. Engels, *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, [w:] K. Marks — F. Engels, *O wychowaniu*, wybrał i wstępem opatrzył B. Suchodolski, Wrocław 1965, s. 152.

⁶⁵ Tamże, s. 153.

⁶⁶ Założycielami Kolegium byli: Frederick Maurice, profesor literatury angielskiej i teologii w londyńskim King's College, adwokat J. M. F. Ludlow oraz pisarz Charles Kingsley. Oparte na wzorach organizacyjnych instytutów mechaników, różniło się od nich treściami nauczania. Główny nacisk kładło na wiedzę o religii oraz na nauki humanistyczne i przyrodnicze. Starano się wychowywać robotników w du-

W ideologii oświaty dorosłych, zwłaszcza oświaty dla robotników, coraz wyraziściej zaczęto eksponować cele wychowawcze. Oświata dorosłych miała przyczyniać się do podniesienia ogólnego poziomu, zarówno materialnego, jak i moralnego całej klasy robotniczej, a nie ułatwiania wybranym jednostkom przechodzenia do innych warstw społecznych. Jeszcze szerszych rozmiarów nabrała propaganda indywidualnego sukcesu jako jedyne źródła pomyślności życiowej. Bardzo popularna stała się „literatura sukcesu”, zwłaszcza książeczki poświęcone wynalazcom, takim jak np. Watt, Stephenson, Franklin i wielu innych, oraz liczne broszurki zawierające przysłowia i aforyzmy na temat pracowitości, oszczędności itp. Dominowały w niej dwa tematy: ewangelia pracy i doktryna samopomocy czyli pracy nad sobą⁶⁷. Do upowszechnienia doktryny samopomocy (self-help) przyczyniły się przede wszystkim książki Samuela Smilesa (1812—1904), lekarza z Edynburga, który porzucił praktykę lekarską na rzecz publicystyki. Był wydawcą gazet oraz pracownikiem towarzystwa kolejowego w Leeds. W 1857 r. ogłosił popularną książkę o G. Stephensonie, która w tymże roku uzyskała pięć wydań. W dwa lata później wydał książkę pt. *Self-help*, w której rozwinął swoją teorię pracy nad sobą jako jedyne warunki wszelkiego sukcesu. Książka ta zdobyła olbrzymią popularność nie tylko w Anglii, lecz i w innych krajach, w tym również w Polsce⁶⁸. Inne książki S. Smilesa, zawierające życiorysy wynalazców i autorów ulepszeń technicznych, stanowić miały podbudowę doktryny samopomocy. Ich sens dydaktyczny sprowadzał się do uzasadnienia zależności wszelkich karier i sukcesów od indywidualnego wysiłku⁶⁹. Ta doktryna miała podtrzymywać mit, że Anglia zawdzięcza swoją potęgę jednostkom, ich wysiłkowi i zdyscyplinowaniu⁷⁰.

W wyniku przemian, jakie dokonywały się od połowy XIX w., instytucje mechaników stopniowo zaczęły tracić swoje znaczenie jako główne ośrodki systematycznego kształcenia dorosłych oraz popularyzacji wiedzy. Niektóre przekształciły się z biegiem lat w szkoły techniczne bądź handlowe, np. w Leeds, Liverpoolu, Birmingham, Glasgow, Edynburgu

chu chrześcijańskiego braterstwa. Po 1860 r. umocniły się tendencje świeckie wnoszone przez słuchaczy i niektórych wykładowców, a w latach osiemdziesiątych Kolegium zostało zdominowane przez socjalistów oraz działaczy Fabian Society. Por.: J. F. C. Harrison, *A history of the Working Men's College 1854—1954*, London 1954.

⁶⁷ J. F. C. Harrison, *Learning and living 1790—1960. A study in the history of the English adult education movement*, London 1961, s. 208—210.

⁶⁸ Tekst polski pt. *Pomoc własna* ukazał się w dwóch tomach nakładem „Przeglądu Tygodniowego” w latach 1867 i 1869.

⁶⁹ Por.: S. Smiles, *Industrial biography. Iron workers and tool makers*, London 1863.

⁷⁰ G. W. Roderick, M. D. Stephens, *Scientific and technical education* s. 20.

i Manchesterze⁷¹. Inne natomiast przeobraziły się w stowarzyszenia kulturalne oraz kluby, służące głównie potrzebom rozrywkowym i towarzyskim środowisk mieszczańskich. Wiele instytutów upadło z braku członków, a część została przekształcona w biblioteki publiczne finansowane przez władze lokalne.

Wielu historyków brytyjskich badających dzieje oświaty dorosłych stwierdza, że instytuty mechaników nie osiągnęły zamierzonych celów. Jako instytucje nadzorowane przeważnie przez klasy średnie, budziły uzasadnioną nieufność tych, dla których były przeznaczone. Korzystały z nich dość liczne kręgi drobnego mieszczaństwa i rzemieślnicy oraz górne warstwy klasy robotniczej. Podnosząc kwalifikacje zawodowe oraz poszerzając wykształcenie ogólne instytuty mechaników umożliwiały mobilność społeczną, ułatwiały wielu słuchaczom przechodzenie do szeregów drobnego lub średniego mieszczaństwa. Instytuty przyczyniły się do rozbudzenia czytelnictwa nie tylko swoich członków, lecz i całych rodzin robotniczych. Upowszechniły racjonalne sposoby spędzania wolnego czasu, organizując wycieczki i koncerty dla członków i ich rodzin. Wykształciły wielu działaczy społecznych oraz lokalnych liderów związkowych i samorządowych. Wywarły również silny wpływ na kształtowanie opinii publicznej w sprawach oświaty, spopularyzowały hasło „prawa do oświaty” oraz idee powszechności szkoły, a także zasadę ustawicznego kształcenia dorosłych. „Oświata jest nie tylko sprawą dzieciństwa czy wieku młodzieżowego, jest ona dziełem całego życia. Przedszkole i szkoła elementarna to tylko początek oświaty. Kształcenie, które musiałoby się kończyć wraz z wiekiem młodzieńczym, szybko jak sen przemienie” — pisał sekretarz Związku Instytutów Mechaników w hrabstwie Yorkshire⁷².

Zarówno instytuty mechaników, jak i Towarzystwo Szerzenia Wiedzy Użytecznej odegrały ważną rolę we wspomaganiu pracy samokształceniowej licznych rzesz robotników, rzemieślników, kupców i urzędników, jak i w popularyzacji wiedzy — najpierw przyrodniczej i technicznej, a z upływem czasu również społecznej i humanistycznej. Funkcje te przejęły i udoskonaliły w latach późniejszych uniwersytety angielskie, powołując do życia tzw. uniwersytety rozszerzone (University Extension).

Instytucje oświaty dorosłych I połowy XIX w. przyczyniły się też do popularyzacji w szerokich kręgach społeczeństwa wiedzy o historii i ówczesnym stanie innych krajów i narodów, o ich nauce i kulturze. Dotyczy to również Polski. W publikacjach Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Użytecznej znajdowało się wiele informacji o Polsce, zamieszczanych

⁷¹ Np. Instytut w Manchester przekształcony został w 1883 r. w College of Science and Technology i włączony do wydziału technologii miejscowego Uniwersytetu.

⁷² J. Hole, *An essay on the history and management...*, s. 44.

w czasopismach oraz w *Penny Cyclopaedia*. W planach wydawniczych figurowała m.in. biografia Kopernika, historia Polski oraz wznowienie książki Jane Porter o T. Kościuszcze (*Thaddeus of Warsaw*)⁷³.

Do rozbudzenia zainteresowań Polską, jej historią i kulturą przyczynili się przede wszystkim emigranci, którzy osiedlili się w Anglii po powstaniu listopadowym. Zakładali oni w wielu miastach przy współudziale liberalnych polityków i intelektualistów angielskich, jak np. szczególnie życzliwego dla sprawy polskiej poety Thomasa Campbella, stowarzyszenia, których celem było krzewienie w środowisku brytyjskim wiedzy o Polsce⁷⁴. Publikacje Waleriana Krasińskiego, Stanisława Koźmiana czy Chrystiana Lacha-Szyrmy służyły tym celom⁷⁵. Swoją sympatię okazywał polskim emigrantom również G. Birbeck, dzięki któremu Polskie Towarzystwo Wzajemnej Oświaty korzystało bezpłatnie z kilku pomieszczeń w londyńskim Instytucie Mechaników⁷⁶. Wśród publicznych odczytów organizowanych przez ten Instytut w 1840 r. znajdujemy m.in. wykłady Napoleona Feliksa Żaby na temat historii i literatury polskiej⁷⁷. Ten młody poeta ogłosił skromny wybór swoich utworów w przekładzie angielskim już w 1832 r.⁷⁸ W 1837 r. opublikował teksty swoich odczytów wygłoszonych w londyńskim Instytucie Mechaników⁷⁹, a w 1856 r. kolejną książkę o historii i literaturze polskiej⁸⁰.

Również czartyści w swoich instytucjach oświatowo-wychowawczych oraz w działalności publicystycznej nawiązywali do historii Polski.

⁷³ *Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Papers etc. British Museum.*

⁷⁴ Por.: *Regulations of the Literary Association of the Friends of Poland*, 1832.

⁷⁵ *Report of the state...*, s. 23—28; por.: [Stanisław Koźmian], *Anglia i Polska*, Poznań 1862.

⁷⁶ T. Kelly, *George Birbeck...*, s. 193.

⁷⁷ *Report of the state...*, s. 112.

⁷⁸ Por.: *Polish exile, Poems by Napoleon Feliks Zaba*, translated by Henry Montriou, London 1832.

⁷⁹ W książce tej, liczącej 107 stron, autor starał się prostować fałszywe sądy o Polsce i jej historii. Podkreślał np. polskość Kopernika, polemizował z opiniami głoszonymi na łamach „Manchester Manufacturer”, jakoby Polacy byli bigotami, ludźmi nietolerancyjnymi i antysemitami. Por.: N. F. Zaba, *A Polish exile. — Two lectures on the history of Poland from the earliest period to the present time*, delivered to the members of the City of London Literary and Scientific Institution, the London Mechanics' Institution, the Eastern Athenaeum, the Eastern Literary and Scientific Institution and the Mary — Le — Bone Literary and Scientific Institution, London 1837.

⁸⁰ N. F. Zaba, *The principal features of the history and literature of Poland*, London 1856. Marian Tyrowicz podaje błędną datę wydania tej książki (rok 1881). Nieściste są też informacje tego autora, jakoby N. F. Zaba wygłaszał w Londynie odczyty dopiero po 1860 r. Por.: M. Tyrowicz, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832—1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bibliograficzny*, Warszawa 1964, s. 823. Podobne nieścisłości zawiera również hasło *Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN* (t. 12, Warszawa 1969, s. 834).

Utrzymywali bliskie kontakty z demokratycznym odłamem polskiej emigracji, szeroko popularyzowali pogląd, że przyczyną upadku kraju Kościuszki były przywileje możnych⁸¹. W tym duchu wychowywali młode pokolenie w swoich szkołach, w których wśród recytowanych najczęściej przez dzieci utworów znajdował się m.in. poemat pt. *Upadek Polski* (*The Downfall of Poland*)⁸².

*
* *
*

Rozważania powyższe prowadzą do stwierdzenia, że w pierwszej połowie XIX w. ukształtowały się w Wielkiej Brytanii nowoczesne formy oświaty dorosłych i popularyzacji wiedzy, nie mające swoich precedensów w dotychczasowej historii oświaty. Były one konsekwencją rewolucji przemysłowej, rozwoju nauki i techniki oraz ożywienia politycznego i intelektualnego końca XVIII i początków XIX w. Na rozwój oświaty dorosłych rzutowała też sytuacja szkolnictwa, jego niedorozwój oraz brak publicznego systemu edukacyjnego.

W historii brytyjskiej oświaty dorosłych szczególne miejsce zajmują instytuty mechaników. Ich powstanie było następstwem rozwoju przemysłu oraz narodzin silnej liczebnie klasy robotniczej, która już na przełomie XVIII i XIX w. przejawiała wysokie aspiracje polityczne i kulturalne. Instytuty te były ośrodkami popularyzacji wiedzy oraz instytucjami kierowanego samokształcenia. Wielu robotników oraz przedstawicieli mieszczaństwa uzupełniało w nich swoje wykształcenie. Przyczyną słabości tych instytucji były, obok względów politycznych i ekonomicznych, również braki typu metodycznego. W omawianym okresie metody popularyzacji wiedzy oraz nauczania dorosłych pozostawały jeszcze wiele do życzenia.

Instytucje oświatowe zakładane i utrzymywane przez samych robotników, głównie przez organizacje spółdzielcze, związki zawodowe oraz socjalistów i czartystów, przyczyniały się do podniesienia poziomu intelektualnego klasy robotniczej oraz do wychowania młodego pokolenia w duchu jej ideałów.

Działalność edytorska Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Użytecznej przyczyniała się do rozszerzania zasięgu ruchu samokształceniowego, sprzyjała upowszechnianiu czytelnictwa książek i czasopism.

⁸¹ *The Working Men's Association to the working classes of Europe and especially to the Polish people*, s. 4—5. Jeden z czołowych działaczy ruchu czartystów James Watson (1799—1874), był wielkim przyjacielem Polski i polskich emigrantów. Por.: W. J. Linton, *James Watson, A memoir of the days of the fight for a free press in England and of the agitation for the People's Charter*, Manchester 1880.

⁸² Por.: B. Simon, *The two nations...*, s. 252.

JÓZEF MIĄSO

ADULT EDUCATION IN GREAT BRITAIN IN THE FIRST HALF
OF THE NINETEENTH CENTURY

Summary

At the turn of the 18th—19th century, the industrial revolution together with the development of science and technology, the transformation of the structure of English society and the animation of public life influenced the development of elementary schools and the development of modern adult education institutions engaged in systematic schooling of the lower classes, particularly workers, the popularization of knowledge, reading of books and periodicals.

Mechanics' institutes established in 1823, first in Glasgow and London and later in many other towns and industrial centres were important institutions of adult education intended for workers. The 700 institutions established up to 1851 grouped more than 120,000 members. The organizers arranged systematic lectures dealing with exact, natural, technical and — less frequently — humanistic sciences. The institutions maintained their own libraries, popularizing reading, some included laboratories. Political and religious problems were excluded from lectures. The ideological patronage was held usually by members of the upper classes. This created distrust among workers and led them to establish their own education centres maintained by co-operative organizations, trade unions, socialists and chartists. In the 1840's the workers represented a minority among members of institutes; representatives of the middle class prevailed.

The Society for the Diffusion of Useful Knowledge, operating in the years 1826—1846, which co-operated with mechanics' institutes, published numerous copies of cheap, popular books and prints, specialistic and general periodicals and the popular *Penny Cyclopaedia*. These publications helped thousands of autodidacts and members of institutions.

In the 1830's and 1840's, workers linked with the Chartist movement established in many industrial centres their own educational institutions for adults and schools for children. They contributed to raising the intellectual level of the workers and to educating the young generation in the spirit of its ideals.

Both the mechanics' institutes and the Society for the Diffusion of Useful Knowledge contributed much to the popularization of knowledge of other countries and their culture among British society. Lectures and publications also referred to the history of Poland and her culture, chiefly presented by Polish migrants who settled in England after the downfall of the November Uprising.

Translated by J. Rudzki

ЮЗЕФ МЕНСО

СИСТЕМА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ДЛЯ ВЗРОСЛЫХ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Содержание

Промышленная революция XVIII и начала XIX в. и развитие науки и техники, а также изменение структуры английского общества и оживление политической жизни оказали влияние на развитие просвещения на элементарном уровне и на формирование современных

учреждений для обучения взрослых, занимающихся систематическим повышением знаний низших сословий, особенно рабочих, популяризацией знаний и распространением чтения книжек и журналов.

Учреждениями, которые играли существенную роль в образовании для взрослых, притом предназначенными для рабочих, были институты механиков, открываемые начиная с 1823 г. сначала в Глазго и Лондоне, а затем во многих других городах и промышленных центрах. До 1851 года возникло 700 институтов со свыше 120 тыс. членов. Они систематически организовали лекции из области точных наук, естественноведческих и технических, реже гуманитарных. Они содержали свои собственные библиотеки, прививая чтение, а иногда у них были также лаборатории. В программу лекций включались вопросы политического характера и религиозного. Идеино покровительствовали им преимущественно представители высших классов. Это вызывало недоверие рабочих и толкало их к организации своих собственных учреждений занимающихся просвещением, которые содержались на средства кооперативов, профессиональных союзов, а также социалистов и чартистов. В сороковые годы рабочие являлись уже меньшинством среди членов институтов, а доминирующую позицию в них заняли представители мелкой буржуазии.

С институтами механиков сотрудничало существовавшее в 1826-1846 годы Общество распространения полезных знаний (Society for the Diffusion of Useful Knowledge), которое издавало массовым тиражом дешевые, популярные книжки и брошюры, специализированные журналы и общую, а также популярную, энциклопедию (*Penny Cyclopaedia*). Эти издания служили многим тысячам самоучек и членам институтов механиков.

В тридцатых и сороковых годах рабочие, связанные с движением чартистов, во многих промышленных центрах основывали собственные организации для распространения просвещения среди взрослых, а также школы для детей. Они содействовали повышению интеллектуального уровня рабочего класса и воспитанию молодого поколения в духе своих идеалов.

Равным образом институты механиков, как и Общество распространения полезных знаний содействовали популяризации в английской общественности знаний о других странах и их культуре. В тематике лекций и в публикациях между прочим находилась история Польши и ее культуры, представленные главным образом польскими эмигрантами, которые поселились в Англии после падения Ноябрьского восстания.

Перевела К. Клёша